

Τὸ Βιβλίο

Αλέξανδρος Κ. Παπαδερὸς
ΜΕΤΑΚΕΝΩΣΙΣ

Ἑλλάδα – Ὁρθοδοξία – Διαφωτισμὸς
κατὰ τὸν Κοραῖ καὶ τὸν Οἰκονόμο
Μετάφραση ἀπὸ τὰ Γερμανικά: Ἐμμανου-
ήλ Γεωργουδάκης - Ἐπιμέλεια κειμένου:
Γεώργιος Βλαντῆς - Ἐπιμέλεια ἐκδόσεως:
Δημήτρης Κ. Κόκκινος
ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2010, σσ. 360.

Σαράντα χρόνια μετὰ τὴν πρώτη δημο-
σίευσή του στὰ Γερμανικά (Meisenheim
am Glan 1970), κυκλοφόρησε σὲ μιὰ κα-
λαίσθητη ἔκδοση καὶ μετάφραση ἢ διδα-
κτορική διατριβὴ τοῦ θεολόγου Ἀλέξαν-
δρου Κ. Παπαδερὸυ, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχικὰ
ὑποβληθεῖ καὶ ὑποστηριχθεῖ ἐπιτυχῶς
στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου
Mainz τὸ 1962. Οἱ ἀναγνώστες τοῦ πε-
ριοδικοῦ πιθανότατα θὰ γνωρίζουν ὅτι ὁ
Παπαδερὸς εἶναι ὁ συνιδρυτὴς καὶ πρῶην
διευθυντὴς τῆς Ὁρθόδοξης Ἀκαδημίας
Κρήτης καὶ ὅτι ἀποτελεῖ διεθνῶς σημαν-
τικὴ καὶ ἀναγνωρισμένη προσωπικότητα
σὲ ἐκκλησιαστικούς, θεολογικούς καὶ οἰ-
κουμενικούς κύκλους. Ἔχει ἐπιτελέσει δὲ
πρωτοποριακὸ καὶ σπουδαῖο ἔργο σὲ
πλειάδα τομέων, τὸ ὁποῖο ἔχει τύχει γε-
νικῆς ἀναγνώρισης. Ἡ νέα αὐτῆ ἔκδοση
εἶναι ἐμπλουτισμένη μετὰ πολλὰς εἰκόνας
ἀπὸ χειρόγραφα, ἐκδόσεις, πρόσωπα, τό-
πους καὶ γεγονότα τῆς τότε ἐποχῆς καὶ
ιδιαίτερα ἐπιμελημένη ἀπὸ πολλὰς πλευ-
ρὲς, καθότι περιλαμβάνει ἀναθεωρημένο
εὑρετήριο ὀνομάτων, ἐκτενὲς βιογραφικὸ
τοῦ συγγραφέα καθὼς καὶ ἐπιλογή ἀπὸ
ἄλλες μελέτες του σχετικὲς μετὰ τὸ θέμα τοῦ
παρόντος βιβλίου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι
καὶ ἡ φωτογραφία τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὸ
1961 μπροστὰ στὸν τάφο τοῦ Κοραῖ στὸ
Παρίσι, ἡ ὁποία ἀνατυπώνεται στὴν ἀρχὴ
τοῦ βιβλίου. Σημαντικὸς εἶναι ἐπίσης ὁ
πρόλογος τοῦ Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη,
διευθυντοῦ τοῦ Ἰνστιτούτου Νεοελληνι-
κῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐ-
ρευνῶν καὶ διεθνῶς γνωστοῦ ἐρευνητοῦ

τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῶν
ιδεολογικῶν καὶ ἄλλων ζυμώσεων ποὺ
αὐτὸς προκάλεσε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, θέ-
ματα ποὺ οὐσιαστικὰ πραγματεύεται καὶ
τὸ βιβλίο τοῦ Παπαδερὸυ. Ὁ Κιτρομηλί-
δης ἐπιχειρεῖ στὸν πρόλογό του μιὰ ἀπο-
τίμηση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο, ὅταν
πρωτοκυκλοφόρησε, ἀποτέλεσε σημαντι-
κὴ συμβολὴ τόσο στὴς Κοραϊκὲς σπουδὲς
ὅσο καὶ στὸ ἀκανθῶδες θέμα τῶν σχέσεων
Ὁρθοδοξίας καὶ Διαφωτισμοῦ, τὸ ὁποῖο
δὲν εἶχε ἔξετασθεῖ μέχρι τότε μετὰ συστημα-
τικὸ τρόπο καὶ δὴ μακριὰ ἀπὸ στενὲς ὀ-
μολογιακὲς ἀπολογητικὲς σκοποθεσίες ἢ
ἀκραιφνεῖς ἀντικλησιαστικὲς τάσεις.

Πραγματικά, δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖ-
ται ὅτι τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Παπαδερὸυ
εἶχε ἀρχικὰ γραφεῖ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ δὴ
στὰ πλαίσια μιᾶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς,
γεγονὸς ποὺ προφανῶς ἐπέτρεψε τὴν εὐ-
ρύτερη καὶ ἀποστασιοποιημένη πραγμα-
τευση τοῦ ὅλου θέματος. Ἄλλωστε, δὲν
πρόκειται γιὰ μιὰ θεολογικὴ μελέτη (μετὰ
τὴν στενή, παραδοσιακὴ ἔννοια τοῦ ὄ-
ρου), ἔστω καὶ ἂν ἡ θρησκεία καὶ δὴ ἡ Ὁρ-
θοδοξία ἀποτελεῖ βασικὸ ἐρευνητικὸ ἄ-
ξονα τοῦ ὅλου ἔργου. Σὲ πολλὰ σημεία
τοῦ ἔργου καθίσταται βεβαίως προφανὴς
ἡ θεολογικὴ παιδεία τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁ-
ποῖος δείχνει εὐαισθησίες γιὰ Ὁρθόδοξες
θεολογικὲς ἰδιαιτερότητες. Ἀλλὰ στὴν οὐ-
σία πρόκειται γιὰ μιὰ ἔρευνα στὸ χῶρο
τῆς ἱστορίας τῶν ιδεῶν σὲ συνδυασμὸ μετὰ
μιὰ συγκριτικὴ πολιτισμικὴ ἱστορία τοῦ
νεοελληνικοῦ χώρου καὶ τῶν στενῶν σχέ-
σεών του μετὰ τὴν Δύση/Δυτικὴ Εὐρώπη.
Σαφῶς τὸ θέμα τῆς Ὁρθόδοξης παράδο-
σης καὶ τῆς θέσης της στὸ νεοελληνικὸ
πνευματικὸ οἰκοδόμημα εἶναι ἀποφασι-
στικῆς σημασίας ἐν προκειμένῳ καὶ γύρω
ἀπὸ αὐτὸ στρέφονται οἱ διαφορετικὲς ἀ-
πόψεις καὶ ἐκτιμήσεις τῶν τότε πρωταγω-
νιστῶν ποὺ ἐξετάζονται στὸ βιβλίο αὐτό.
Τὸ ὅλο αὐτὸ θέμα προσεγγίζεται ὁμῶς
ἀπὸ τὸν Παπαδερὸ μέσα στὸ εὐρύτατο
πολιτισμικὸ πλαίσιο τῆς τότε ἐποχῆς καὶ
δὴ τῶν ἀντικρουομένων τότε προτάσεων

σχετικά με την μελλοντική πορεία του Νέου Έλληνισμού. Το γεγονός αυτό εξηγεί έν πολλοίς γιατί το βιβλίο αυτό στην πρώτη του έκδοση έγινε θετικά δεκτό από τον θύραθεν χώρο, έτυχε θετικών βιβλιοκρισιών και χρησιμοποιήθηκε ανάλογα από βασικούς έρευνήτες της έν λόγω έποχής (π.χ. από τον Κ. Θ. Δημαρά).

Όπως φαίνεται από τον τίτλο του, το βιβλίο πραγματεύεται το κεντρικό θέμα των αναγκαιών μελλοντικών προσανατολισμών του Νέου Έλληνισμού με βάση τις απόψεις και τις διαφωνίες δύο τότε σημαντικών λόγιων μορφών, του Άδαμάντιου Κοραή (1748-1833) και του Κωνσταντίνου Οικονόμου τού έξ Οικονόμου (1780-1857). Πρόκειται για μια ευρύτερη ιδεολογική διαμάχη, ή οποία εμφανίστηκε έντονα από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, συνεχίστηκε δε έν πολλοίς μέσα στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, παρουσιάζοντας πλειάδα εκφάνσεων και εξέλιξεων. Σ' αυτήν συμμετείχαν πλείστοι όσοι φορείς της έποχής εκείνης, κυρίως δε Όρθόδοξοι ιερωμένοι, λόγιοι και πολιτικοί παράγοντες (Φαναριώτες). Τί προκάλεσε όμως την πολύπλευρη αυτή διαμάχη τότε; Άφ' ενός μόν οι συνεχείς ισχυρές διαμορφωτικές επιδράσεις από τη Δύση στα πλαίσια του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Έπανάστασης, άφ' ετέρου δε οι αντιδράσεις από την πλευρά της παραδοσιακής έλληνικής κοινωνίας υπό θωμανική κυριαρχία, στην οποία ή Όρθόδοξη Έκκλησία, τόσο θεσμικά όσο και ως διάχυτη θρησκευτική παράδοση, έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο. Τοιουτοτρόπως, για τον Κοραή ή εξέλιξη των Νεοελλήνων και ό φωτισμός του Γένους έπρεπε να γίνουν κυρίως διά μέσου της «μετακένωσης». Πρόκειται για έναν όρο που περιέγραφε παραστατικά το πολιτισμικό πρόγραμμα του Κοραή και ό οποίος αναφερόταν στον αναγκαίο έπαναπατρισμό των «Δυτικών φώτων» στην Έλλάδα, από την οποία αυτό έχον προέλθει σε πρώτη φάση. Με άλλα λόγια, ή Δύση ως «οφειλέτης» θά επένεστρεφε στην Έλλάδα και μάλιστα με «τόκους» το κεφάλαιο, το όποιο ή ίδια είχε λάβει προηγουμένως από την αρχαία Έλλάδα και το όποιο τόσο είχε συμβάλει στην ανάπτυξη της. Ό Κοραής έβλεπε μόν μεγάλη διαφορά πολιτιστικού επιπέδου μεταξύ της τότε Έλλάδος και της Δύσης,

έν τούτοις τόνιζε τά κοινά χαρακτηριστικά τους και την ανάγκη προσέγγισης μεταξύ τους. Στο πρόγραμμα του αυτό ή θρησκεία και ειδικά ή Όρθοδοξία δέν έπαιζαν ουσιαστικό ρόλο. Το πρόγραμμα του Κοραή είχε επικριθεί ήδη την έποχή εκείνη από πολλούς ιδεολογικούς του αντιπάλους, όπως από τον Ιερομόναχο Άθανάσιο Πάριο. Από την άλλη πλευρά, ό Οικονόμος, έχοντας μεταξύ άλλων διαφορετικές έμπειρίες άπ' ό,τι ό Κοραής στο νεοϊδρυθέν έλληνικό κράτος, ήταν επικριτικός άπέναντι στη Δύση και τόνιζε την αξία της Όρθόδοξης παράδοσης παρά τά «Δυτικά φώτα» για την παδεία του γένους, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη διαφορετικότητα των δύο πολιτισμών με άκραφνη Όρθόδοξα κριτήρια. Ό Οικονόμος είχε δε έμπλακει και σε σχετικές διαμάχες με άλλους λογίους κληρικούς τότε, όπως με τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, έναν φίλο και όμοιόδεατη του Κοραή. Στην ουσία έπρόκειτο λοιπόν για την αντιπαράθεση μεταξύ φιλοδυτικών και αντιδυτικών ρευμάτων και των εκπροσώπων τους, ή οποία άπασχόλησε έντονα την νεοελληνική κοινωνία τότε (και φυσικά στη συνέχεια μέχρι και σήμερα).

Τό βιβλίο του Παπαδερου είναι χρήσιμο από πολλές σκοπιές, διότι θίγει τόσο ειδικά θέματα σχετικά με τό ύπόβαθρο και τους προσανατολισμούς των δύο αυτών άνδρων όσο και γενικότερα σε σχέση με τά έρωτήματα που άπασχολούσαν τότε την νεοελληνική σκέψη. Για παράδειγμα, την συνήθη ταύτιση της Εύρώπης με την Δύση, τό πρόβλημα της έλληνικής πολιτισμικής συνέχειας, την πολιτισμική θεωρία του Κοραή και τά βασικά της γνωρίσματα, τις ιδιαιτερότητες της Κοραϊκής «μετακένωσης», την γενικότερη αντίθεση μεταξύ «Δυτικοφρόνων» και «Συντηρητικών», τις ιδεολογικές άφετηρίες του Οικονόμου, τις αποκλίνουσες αξιολογήσεις του άρχαιοελληνικού παρελθόντος από τον Νέο Έλληνισμό και στα πλαίσια του νεοελληνικού κράτους, τά προβλήματα σχετικά με τις διαφορετικές έθνικές ονομασίες «Έλληνες», «Ρωμιοί» και «Γραικοί», τό ρόλο της θρησκείας ή της γλώσσας στη διαμόρφωση του έθνους και της έθνικής συνείδησης, τις σχέσεις πολιτείας/κράτους και εκκλησίας, τις επιδράσεις του Όλλανδου φιλοσόφου Francois

Hemsterhuis στη σκέψη του Κοραή και ειδικά στις θρησκευτικές του αντιλήψεις, τις επιδράσεις των ιδεολογικών ζυμώσεων στη Ρωσία στη σκέψη του Οικονόμου, τις διαφορετικές αξιολογήσεις της σημασίας της παράδοσης για την Έκκλησία και τη χρησιμότητα ή μη του όρθου λόγου για τον σκοπό αυτό, τά προβλήματα με τις ρωμαιοκαθολικές και προτεσταντικές ιεραποστολές στον Όρθόδοξο χώρο και τις ποικίλες δραστηριότητές τους (π.χ. τη μετάφραση της Αγίας Γραφής στα νεοελληνικά), τη γαλλοφιλία του Κοραή και τό φιλορωσισμό του Οικονόμου, την ανάδυση του έλληνικού έθνικισμού, τις πολιτικές και άλλες σκοπιμότητες των Μεγάλων Δυνάμεων της έποχής, και πλείστα όσα άλλα θέματα.

Σημαντικό είναι πάντως έδώ ότι ό Παπαδερου χρησιμοποιεί στη μελέτη του διαφοροποιημένα κριτήρια και δέν κατηγοριοποιεί τοūs λόγιους και τά γεγονότα της έποχής με άπόλυτο τρόπο και με βάση την επικίνδυνη διάκριση «καλό-κακό». Η όλη στάση και τοποθέτηση του Κοραή φωτίζονται τοιουτοτρόπως από πολλές πτυχές. Ό Κοραής δέν είναι ό άκρικός φιλοδυτικός, ή σκέψη του παρουσιάζει πολλές έσωτερικές εξελίξεις, οι έπιλογές του δε άνήκουν πολλές φορές στην «μέση όδό». Σαφώς, βλέπει την Όρθοδοξία υπό τό πρίσμα του Διαφωτισμού και των Δυτικών εξελίξεων και δέν δέχεται εύαισθησία για τις ιδιαιτερότητές της, αλλά από την άλλη πλευρά άναγνωρίζει πολλά θετικά της στοιχεία, όπως τη συμβολή της στην ιστορική επιβίωση του έλληνικού λαού στο παρελθόν (σ. 36). Τό ίδιο ισχύει και για τον Οικονόμο, ό όποιος δέν ήταν πάντοτε ό άκραφνης αντιδυτικός, δεδομένου ότι άρχικά έτρεφε θαυμασμό πρός όρισμένα Δυτικά έπιτεύγματα (σσ. 95-96). Η μετριοπαθής προσέγγιση του Παπαδερου στην όλη αυτή διαμάχη παραμένει έπομένως ιδιαίτερα χρήσιμη και επίκαιρη, άν λάβει κανείς υπ' όψιν του τό πόσο θύματα έχουν πέσει οι έν λόγω λόγιοι (ιδίως ό Κοραής) από ποικίλες ιδεολογικές χρήσεις και σκοπιμότητες, όπως έχει δείξει χαρακτηριστικά ό Φίλιππος Ήλιοι σε μια πολύτιμη μελέτη του (Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμου στον 20ό αιώνα, Ό Πολίτης, Αθήνα 1989· Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003). Χαρακτηριστική δε εί-

να έδώ ή θετική κρίση του Οικονόμου για τον Κοραή και τη φιλοπατρία του μετά τό θάνατο του τελευταίου, άσχέτως άν αυτός διαφωνούσε σε πολλά σημεία με τις Κοραϊκές απόψεις και τά κατά τη γνώμη του λάθη του πρωτεργάτη τους (σ. 221, ύποσ. 477). Τό βιβλίο του Παπαδερου έπιχειρεί να δείξει ότι οι διαφωνίες αυτές στα πλαίσια των επιδράσεων του Διαφωτισμού ήταν τότε άναμενόμενες και έν πολλοίς φυσιολογικές μέσα στο όλο κλίμα της έποχής και ότι έπομένως δέν θά πρέπει να ιδεολογικοποιούνται από καμία σκοπιά, γεγονός που έχει γίνει από πολλές πλευρές στο παρελθόν [πρβλ. Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Όρθόδοξη Έκκλησία και Διαφωτισμός στη νεότερη Έλλάδα: θρησκευτικές ιδεολογικοποιήσεις μιας αντιπαράθεσης», Τστωρ 12 (2001), 157-188].

Όταν πρωτοδημοσιεύθηκε το έργο τό 1970, ό Παπαδερου είχε κάνει εύρεία χρήση της μέχρι τότε σχετικής έλληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας, ή όποία όμως παρέμεινε άπαραλλάκτη και στην έλληνική μετάφραση και έκδοση μετά από 40 χρόνια. Τό στοιχείο αυτό ξενίζει άρκετά, δεδομένου ότι κατά την παρελθούσα αυτή περίοδο είχαμε κυριολεκτικά μια έκρηξη του διεπιστημονικού ενδιαφέροντος για τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και την έποχή του γενικά με πλήθος συνεδρίων, δημοσιεύσεων και εκδόσεων. Τό ίδιο ισχύει ειδικά τόσο για τις Κοραϊκές σπουδές όσο και για τον Οικονόμο. Μεταξύ άλλων, είχαμε την όλοκληρωση της εξάτομης έκδοσης της άλληλογραφίας του Κοραή από τον «Όμιλο Μελέτης του Έλληνικού Διαφωτισμού» (Αθήνα 1964-1984) καθώς και διάφορα έπετειανά συνέδρια για τον Κοραή (Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών / Έθνικό Ίδρυμα Έρευνών, Διήμερο Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983, Αθήνα 1984). Από την άλλη πλευρά, είχαμε την άρχη της έκδοσης της άλληλογραφίας του Οικονόμου από τό Κέντρο Έρευνών του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών (τ. 1, Αθήνα 1989 και τ. 2, Αθήνα 2002) και ένα συνέδριο για την προσωπικότητά του (Τσαριτσάνη, 25 Μαΐου 1996, έκδοση: Αθήνα 1998). Αναφερόμε έδώ όρισμένα έλάχιστα στοιχεία για να δείξω ότι ύπήρξαν σημαντικές εξελίξεις στα θέματα που εξέτάζει τό βιβλίο του Παπαδερου από τό 1970 μέ-

χρι σήμερα. Καλὸ θὰ ἦταν λοιπὸν ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ἢ ὁ ἐπιμελητὴς τῆς παρούσας ἐκδόσης νὰ ἀφιερῶσι ἓνα ὀλιγοσέλιδο ἐπίμετρο στὸ τέλος τοῦ ἔργου καὶ νὰ κάνει ἀπολογισμὸ τῆς μετὰ τὸ 1970 ἔρευνας γιὰ τὰ θέματα αὐτά. Ἄλλωστε, στὴν παρούσα ἐκδοσὴ ὑπάρχουν πολλὰ ἐπίμετρα καὶ ἡ ἐπιπλέον προσθήκη τοῦ συγγραμμένου σίγουρα δὲν θὰ ἐβλαπτε.

Κλείνοντας τὴν παρούσα βιβλιοκρισία, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ βασικὸ πρόβλημα ποὺ ἐξετάζει τὸ βιβλίο τοῦ Παπαδερῶ ἀπασχολεῖ μέχρι σήμερα τὴν νεοελληνικὴ σκέψη καὶ τὴν ἐλληνικὴ Ὁρθοδοξία, χωρὶς ἀκόμη νὰ ἔχει βρεθῆ κάποια ἱκανοποιητικὴ λύση. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ παράδοση τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποτιμηθεῖ ἀποστασιοποιημένα καὶ δημιουργικὰ ἀπὸ τὴν ἐλληνορθόδοξὴ σκέψη. Ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὸ Διαφωτισμὸν σὲ Ὁρθόδοξο πλαίσιο καὶ ἀπὸ Ὁρθόδοξους φορεῖς μέχρι σήμερα, οἱ κρίσεις εἶναι οὐσιαστικὰ, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ἀπολύτως ἀρνητικῆς. Ὁ Διαφωτισμὸς θεωρεῖται βασικὰ ξένο σῶμα πρὸς τὴν Ὁρθοδοξία, ἡ ὁποία δικαίως τὸν πολέμησε καὶ καλῶς ἔπραξε ποὺ ἔμεινε μακριὰ του. Ἡ βασικὴ αὐτὴ τοποθέτηση διαφοροποιεῖ ὅμως τὸν Ὁρθόδοξο Χριστιανισμὸ ἀπὸ τὸν Προτεσταντισμὸ, ἀλλὰ καὶ τὸν Ρωμαιοκαθολισμὸ, οἱ ὅποιοι –μὲ τὸν τρόπο τους βεβαίως– διαλέχθηκαν δημιουργικὰ μὲ τὸ Διαφωτισμὸ καὶ ὠφελήθηκαν μακροχρόνια ἀπὸ αὐτὸν σὲ πολλὰ σημεία, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι συγκρούστηκαν μαζί του, βασανίστηκαν καὶ εἶχαν σημαντικῆς ἀπώλειες (ιδίως ὁ Ρωμαιοκαθολικισμὸς) στὰ πλαίσια τῆς μακρόχρονης αὐτῆς διαδικασίας. Τὸ θέμα δὲν εἶναι ἐδῶ νὰ ἀντιγράψῃ ἡ Ὁρθοδοξία κατὰ γράμμα τὴς προτεσταντικῆς ἢ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐπιλογῆς καὶ πρακτικῆς, πράγμα ποὺ εἶναι οὐσιαστικὰ ἀδύνατο. Οὕτε πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξιδανίκευση τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ ὁποῖος δῆθεν εἶναι ἡ πανάκεια καὶ ἡ προϋπόθεση κάθε θετικῆς ἐξέλιξης στὸ μέλλον. Εἶναι γνωστὸ, ἄλλωστε, ὅτι ἡ παράδοση τοῦ Διαφωτισμοῦ ἔχει ἄρχοντες κριτικῆς μέσα στὴν ἴδια τὴν Δυτικὴ σκέψη ἀπὸ πολλὰς σκοπιῆς. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει τὴν κατάργησή του, ἀλλὰ τὴν κριτικὴ του ἀποτίμησιν στὰ πλαίσια τῆς περαιτέρω ἐξέλιξης τοῦ νεωτερικοῦ παραδείγματος. Ὁ Διαφωτισμὸς ἀποτελεῖ λοιπὸν

βασικὸ δομικὸ στοιχεῖο τῆς Νεωτερικότητος, τὴν ὁποία ὁ Δυτικὸς Χριστιανισμὸς ἔχει ἀποδεχθεῖ σὲ διάφορες ἐκφάνσεις, μὲ δικά του κριτήρια καὶ γιὰ τοὺς δικούς του σκοποὺς φυσικά. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται μιὰ θεμελιώδης διαφορὰ μὲ τὴν Ὁρθοδοξία, ἡ ὁποία συνεχίζει νὰ λειτουργεῖ, τουλάχιστον στὸ ἐπίπεδο τῶν ιδεῶν καὶ τῶν προσανατολισμῶν, σὲ ἓνα «προ-διαφωτιστικὸ» καὶ «προ-νεωτερικὸ» πλαίσιο, γεγονός ποὺ δημιουργεῖ πολλὰ προβλήματα ἀλληλοκατανόησης μὲ τὸν Δυτικὸ Χριστιανισμὸ καὶ ἄλλους φορεῖς. Αὐτὸ λοιπὸν ποὺ χρειάζεται εἶναι νὰ ἔλθῃ ἡ Ὁρθοδοξία στὴ δική της, πρὸ δημιουργικῆς (καὶ μὴ παθητικῆς καὶ ἀρνητικῆς) ἐπαφῆ καὶ διαντίδραση μὲ τὴς κοσμογονικῆς αὐτῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως, διαμορφώνοντας καὶ ἀρθρώνοντας τὸν δικὸ της λόγο ἀντίστοιχα. Βεβαίως, πρόκειται γιὰ ἓνα δύσκολο καὶ μακροχρόνιο ἐγχείρημα, ἀλλὰ ἐνθαρρυντικὸ εἶναι ὅτι ἐκφράζονται ὅλο καὶ περισσότερο αἰτήματα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ [βλ. Παντελῆς Καλαϊτζίδης, «Προλεγόμενα», *Ὁρθοδοξία καὶ Νεωτερικότητα*, Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2007· Βασίλειος Ν. Μακρίδης, «Orthodoxes Christentum und westeuropäische Aufklärung: Ein unvollendetes Projekt?», *Ökumenische Rundschau* 57 (2008) 303-318].

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

Δημήτρης Πάντος

Ο ΑΡΧΙΕΠ. ΑΧΡΙΔΑΣ ΠΡΟΧΟΡΟΣ
(; - 1559) ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΜΕ ΤΗ ΜΟΝΗ ΔΟΧΕΙΑΡΙΟΥ
(πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰ.)

Μεσογειακὸ Ἰνστιτοῦτο Ἑρευνῶν Παλαιογραφίας, Βιβλιολογίας καὶ Ἱστορίας τῶν Κειμένων «Ἀρέθας», Ἀθήνα 2011, σσ. 160.

Ἡ ἐπιστημονικὴ αὐτὴ μονογραφία τοῦ Λέκτορα τοῦ Τμήματος Θεολογίας τοῦ Ε.Κ.Π.Α. κ. Δημητρίου Πάντου εἶχε ἀρχικὰ ὑποβληθεῖ γιὰ τὴν ἀπόκτηση τοῦ μεταπτυχιακοῦ διπλώματος εἰδίκευσης στὸ Τμήμα Θεολογίας τοῦ Ε.Κ.Π.Α. (2003) ἐνῶ πρόσφατα ἐκδόθηκε, ὕστερα ἀπὸ νέα ἐ-